

## ՍՅՈՒՆՅԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՐՐԸ XI ԴԱՐՈՒՄ

Տ. Մ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Բազրատունյաց ֆեոդալական թագավորությունն անկարող եղավ ստեղծել միասնական ուժեղ կենտրոնաձիգ իշխանություն: X դարում նրանից անջատվեցին Արծրունյաց, Վանանդի, Սյունյաց, Լոռիի ֆեոդալական իշխանությունները ու կազմեցին առանձին մանր թագավորություններ: Հայաստանի այդ մասնատումը, անշուշտ, բացասական դեր է խաղացել երկրի քաղաքական միասնության գործում: X դարում ֆեոդալական Հայաստանում մանր թագավորությունների կազմավորումը, որպես կենտրոնախույս ու հետադիմական մի երևույթ, լուրջ հարված է հասցնում հայկական պետության ռազմական հզորությանը, որի հետևանքով XI դարում Հայաստանը անկարող եղավ դիմադրել երկիրը ներխուժած բյուզանդական և սելջուկյան ուժերին և մասնատված ու ցաքուցրիվ գործող հայկական ռազմական ուժերը ջախջախվեցին բյուզանդացիների ու սելջուկների հարվածներից:

Չնայած Սյունյաց թագավորությունը սերտորեն կապված է եղել Բազրատունյաց կենտրոնական թագավորության հետ և վերջինիս անկումից հետո, սելջուկ թուրքերի տիրապետության ժամանակ, պահպանել է ներքին ինքնուրույնությունը, այնուամենայնիվ, Սյունյաց թագավորության հիմնումը և նրա անջատվելը հայկական միասնական թագավորությունից պետք է դիտել բրբեկ կենտրոնախույս, հետադիմական մի շարժում:

Սյունիքը X դարում գրավում էր լայնածավալ տերիտորիա: Ժամանակակից հայ մատենագիր Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, թե սկսած ավանդական Սիսակ նահապետից Սյունյաց նախարարությունը զբաղեցրել է «ի ծովեզերէն (Սևանա լճից—Տ. Ս.) զհարաւակողմն արեւելեան մինչ ի դաշտ ինչ, ընդ որ հատեալ գետն Նրասխ՝ յորձանուտ խոխոջիւք վազս առեալ և թափ անկեալ ընդ և ընդ նուրբ խոխոմս քարանձաւի միոյ, որ այժմ ի բազմաց Բարաւազ անուանի»<sup>1</sup>: Այսպիսով, միջնադարում Սյունիքի սահմանները հասել են Սևանա լճից մինչև Մուղանի դաշտավայրի սահմանները, մինչև Արաքս գետը՝ ընդգրկելով ընդարձակ տերիտորիա:

X դ. կեսերին ռազմա-քաղաքական ու տնտեսական տեսակետից Սյունիքը Հայաստանի առաջնակարգ նահանգներից մեկն էր: Այս հանգամանքը նախադրյալ է հանդիսանում Սյունյաց իշխանների համար Բազրատունյաց թագավորությունից անջատվելու և առանձին թագավորություն հիմնելու:

X դ. երրորդ քառորդում Սյունիքում բացառիկ խոշոր գեր է խաղում Սմբատ II Սյունյաց իշխանը, որը Սյունյաց գահերեցությունն ստանձնել է 963 թ.: Իր ռազմա-վարչական, տնտեսական ու շինարարական աչքի ընկնող գործունեության համար նա մեծ հեղինակություն է ունեցել ոչ միայն Սյունիքում, այլ նաև նրա սահմաններից դուրս՝ Բազրատունյաց ու Աղվանից արքունիքներում: Նա բարեկամական կապերի մեջ է եղել Բազրատունի Աշոտ III-ի և Աղվանից թագավորների հետ:

X դարի երկրորդ կեսին Բազրատունյաց և Աղվանից թագավորությունների միջև սրվում են հակասությունները: Բազրատունիները ձգտում էին Աղվանից թագավորության հաշվին իրենց տիրապետությունը ընդարձակել հյուսիս-արևելքում: Այդ պատճառով Աղվանից թագավորները թշնամական դիրք էին գրավել Բազրատունիների նկատմամբ և, սերտորեն կապվելով Սյունյաց իշխանների հետ, ջանում էին վերջիններիս հանել Բազրատունյաց գերիշխանությունից:

Աղվանից թագավորի խորհրդով ու հորդորանքով, Սյունյաց Սմբատ իշխանը, ինչպես հաղորդում է Ստեփանոս Օրբելյանը, 970 թ. Սյունյաց իշխանությունը հայտարարում է Բազրատունյաց թագավորությունից անկախ թագավորություն և իրեն հռչակում թագավոր<sup>2</sup>:

<sup>1</sup> Հ ո վ հ. Դ ր ա ս խ ա ն ա կ ե ր տ ց ի, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 17:

<sup>2</sup> Ս. Պողոսյանը Սյունյաց թագավորության հիմնումը «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքում (հատ, II, 1965, էջ 54) դնում է 973 թ., գրելով, թե «Սյունյաց գահերից իշխան Սմբատը

Հաշվի առնելով Հայաստանում Սյունիքի ռազմա-քաղաքական խոշոր դերը, արյունահեղության տեղիք չտալու համար, Բագրատունի Աշոտ III թագավորը հաշտվում է ստեղծված դրության հետ և ճանաչում Սյունյաց թագավորության անկախությունը: Սյունյաց թագավորությունը շարունակում է պահպանել իր նախկին բարեկամական ու վասալական կապերը Բագրատունյաց թագավորության հետ: Այսպես, օրինակ, երբ 974 թ. բյուզանդական կայսր Հովհաննես Չմշկիկը, պատերազմի զնալով արաբների դեմ, անցնում է Հայաստանով, վերջինիս դիմավորելու համար Աշոտ III-ի պահանջով իր զորագնդով ներկայանում է նաև Սյունյաց Սմբատ թագավորը:

Սյունյաց թագավորության անկախությունը ճանաչում են Պարսկաստանը (կամ հորասանի էմիրությունը), Վրաստանը, Աղվանքը և այլն: Սիրաշահելով Սյունյաց Սմբատ թագավորին, հորասանի էմիրը նրան ուղարկում է նաև արքայական թագ:

Սյունյաց թագավորության մայրաքաղաքը սկզբում եղել է Սյունյաց գահերեց իշխան Սրմբատի գահահիստ Ծղուկ (կամ Սիսիան) գավառի Շաղատ բերդաքաղաքը, իսկ X դ. վերջերին կամ XI դ. սկզբներին մայրաքաղաքը տեղափոխվում է Բաղք գավառի անտիկ Կապան-Բաղաբերդը:

Սյունյաց Սմբատ թագավորի մասին Ստ. Օրբելյանը գրում է. «Արդ թագ կապեալ Սմբատայ ռոսի և երեւելի փառօք յարդարէր զարքայութիւնն ըստ օրինի ինքնակալ թագաւորաց: Եւ ետ բազում երեւելի արքունական գործոց վախճանի, և դնի ի մեծ սրբարանին Տաթևոյ բազում և աշխարհագումար հանգիսի»:

Եւ պայազատէ զտէրութիւն նորա մանուկ որդին նորա Վասակ, որ մեծահանդէս ժողովով և ազատակուտ բազմութեամբ օծանի թագաւոր Սիւնեաց և Բաղաց ձեռամբ տեառն 'Երիզորի Սիւնեաց և պիսկոպոսի: Եւ զեղբայր իւր զՍեւադայ կացուցանէ իշխան իշխանաց ազատակոյտ զօրաց իւրոյ»<sup>3</sup>:

Սյունյաց Սմբատ թագավորը արքունիքին տվել է արտաքին վայելուչ տեսք՝ նմանվելով խոշոր ինքնակալ թագավորներին, ձևավորել է արքունի պալատական կառույցներ, ձևավորել է պետական կարևոր նշանակություն ունեցող մի շարք գործեր. կարգավորել է թագավորական զորագնդերը, ամրապնդել բերդերը, ծավալել շինարարություն և այլն:

Սյունյաց Սմբատ թագավորը հանդիսացել է Բագրատունի Սմբատ II թագավորի վասալ-դաշնակիցը. ինչպես հաղորդում է Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնացին, երբ Սմբատ II-ը կոիվներ էր մղում արխագների թագավորի դեմ, այդ մարտերին մասնակցում են նաև Սյունյաց զորագնդերը<sup>4</sup>:

Ստեփանոս Օրբելյանը իր «Ողբ»-ում այսպես է գովերգել Սյունյաց Սմբատ թագավորին.

Բայց միւս ևս այլ ջահս լուցին,  
Ի տան Բաղաց Սիսականին:  
Սմբատ սեպուհն այն մեծ Սիւնին,  
Ի հայկազանցն այն առաջին:  
Աչոյ բազունք Հայոց ազգին,  
Բաւճը և հրգօր անպարտելին:  
Թագաւորեալք թագ կապեցին,  
Ուժգին և խրոխտ ընդդէմ շարին<sup>5</sup>

(Ընդգծումը մերն է—Տ. Ս.):

Սյունյաց Սմբատ թագավորի մահվան տարեթվի մասին մատենագրական աղբյուրները որոշակի տեղեկություններ չեն հաղորդում: 998 թ. թողած մի արձանագրության մեջ թագուհի Շահանդուխտը հայտնում է, թե իր ամուսին Սմբատի «հոգու փրկության» համար Տաթևի վանքին է

973 թ. Սյունիքը անջատեց Բագրատունիների թագավորությունից, հորասանի արաբական էմիրից թագ ստացավ և իրեն հայտարարեց թագավոր (973—998)»:<sup>6</sup> Բսկ գրքի վերջում դրված «Կարենորագույն դեպքերի ժամանակագրություն»-ում Սյունյաց թագավորության հիմնումը նշված է 968—970 թթ.: «Очерки истории СССР»-ի առաջին մասում Սյունյաց թագավորության հիմնադիրը թյուրիմացարար համարված է Վասակ Սյունյաց իշխանը:

3 Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861, էջ 220:

4 Ստ. Տարոնացի, Պատմութիւն տիեզերական, Փարիզ, 1859, էջ 244:

5 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 2407, էջ 278 բ.: Տե՛ս նաև Ստ. Օրբելյան, Ողբ ի ս. Կաթողիկէլ, Թիֆլիս, 1885, էջ 37:

նվիրում Հաբանդ գավառի Տևո գյուղը<sup>6</sup>։ Հայտնի է, որ հայկական սովորության համաձայն այս կամ այն հանդուցյալի «հոգու փրկության» համար վանքերին ու եկեղեցիներին մեծ մասամբ նվերներ են տվել հանդուցյալի թաղման օրը, կամ տարելիցին։ Ուստի կարելի է ենթադրել, որ Սմբատ Սյունյաց թագավորը մահացել է 998 թ.։

Գործունյա Շահանդուխտ թագուհին, որը եղել է Աղվանից Սևադա թագավորի դուստրը, Սյունիքում կառուցել է տվել մի քանի գողտրիկ եկեղեցիներ. 1000 թ. ավարտվել է նրա նախաձեռնությամբ կառուցված Սիսիանի Վաղաղնի գյուղի հոյակապ տաճարի շինարարությունը և վանքին են նվիրվել Գոմերի ագարակները<sup>7</sup>։ Գոմերի ագարակները, հավանաբար եղել են Վաղաղի գյուղին կից ձորահովտի բերքաուստ հողամասերը՝ Որոտան գետի ափին։

Ստ. Օրբելյանից վերը մեջ բերված քաղվածքը միևնույն ժամանակ ցույց է տալիս, որ Սյունյաց Սմբատ թագավորին հաջորդել է նրա մանուկ որդի Վասակը, որին թագադրել են մեծ շուրով։ Իսկ նրա մյուս որդի Սևադան նշանակվել է իշխանաց-իշխան։ Մեր կարծիքով, Սյունիքում իշխանաց-իշխանը հանդիսացել է թագավորական գորագնդերի հրամանատարը։ Նրիտասարդ թագավորի խնամակալը դարձել է Շահանդուխտ թագուհին<sup>8</sup>։

Սյունյաց Վասակ թագավորը ձգտել է իր թագավորության սահմաններն ընդարձակել արևելքում՝ Արցախում, որի պատճառով խստորեն լարվել են հարաբերությունները Սյունյաց ու Աղվանից թագավորությունների միջև և սկսվել է պատերազմ։ Սյունիքի և Աղվանքի միջև մղված պատերազմում հաղթանակ է տանում Սյունիքը և կնքված հաշտության պայմանագրով Սյունիքին են միանում վերջինիս կողմից գրավված Ծար, Վայկունիք, Բերդաձոր գավառները։ Այդ գրավումներից հետո Սյունիքի և Աղվանքի սահմանը կազմում են հյուսիսից Ծար գավառի Քիթ և Քեթի լեռները, հարավում՝ Արաքս գետի վրայի Քարավազի կամուրջը։

X դարի երկրորդ կեսին Սյունիքի հարավային մի քանի գավառներ միացվում են, որից Սյունիքի կազմում հանդես է գալիս մի նոր միավոր՝ Բաղաց աշխարհը, որի մեջ մտնում էին Չորթ, Կապան և Բաղբ գավառները։

Բաղաց աշխարհը հանդիսացել է Սյունյաց թագավորության ոստանը, որտեղ և գտնվել է թագավորության մայրաքաղաք Կապանը։ Կապան մայրաքաղաքի անունով Սյունյաց թագավորությունը երբևէ կոչվել է Կապանի թագավորություն։ Ստ. Օրբելյանից բերված քաղվածքի մեջ «Վասակ թագավոր Բաղաց և Սյունյաց» նշանակում է հարավային և հյուսիսային Սյունիքի միասնական թագավոր։ Վասակը Վայոց ձորում ամրապնդում է Նղեգիս բերդը, այնտեղ կատարելով մեծ շինարարություն։

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Վասակն իշխել է մինչև 1040 թ.։ Վասակի թագավորության վերջին տարվա մասին որոշակի հիշատակություն չկա։ Ղ. Ալիշանի «Սիսական» աշխատության մեջ այն հիշատակումը, թե Վասակն իշխել է մինչև 1010 թ., պետք է համարել վրիպակ, որովհետև նույն աշխատության մեջ Վասակի գործունեության մասին նշվում է նաև 1020-ական թթ.։ Հայտնի է, որ 1019 թ. Վասակը Տաթևի վանքին է նվիրել Յողունի, Գողան գյուղերը և այդ մասին թողել համապատասխան վավերագիր, որը բերում է Ստեփանոս Օրբելյանը<sup>9</sup>։

Պատմական աղբյուրներում որոշակիորեն հիշատակվում է, որ Վասակին հաջորդել է Աշոտ «Իշխանաց-իշխանի» որդի Սմբատը և իշխել է միայն մի քանի տարի։ Հայտնի է, որ Սյունյաց Հովհաննես VI եպիսկոպոսը (1006—1058) 1043 թ. Տաթևի վանքի առջևի մասում կառուցել է մի սյունազարդ սրահ, որի վրա թողած վիմագիր արձանագրության մեջ նշվում է, թե այն կառուցվել է Սմբատ թագավորի օրոք<sup>10</sup>։ Այսպիսով, պետք է ենթադրել, որ Վասակը թագավորել է մինչև 1040 թ., իսկ Սմբատը (կամ Սմբատ II-ը) թագավորել է 1040—1044 թ., որովհետև հայտնի է, որ 1045 թ., երբ Բագրատունյաց վերջին թագավոր Գուգիկ II-ը բյուզանդամոլ հոսանքի ձեռնման տակ մեկնում է Կոստանդնուպոլիս, այդ ժամանակ Սյունիքում արդեն թագավորում էր Գրիգորը։

Նախիջևանին ու Գողթնին տիրելու ձգտման պատճառով Սյունյաց և Արծրունյաց թագավորությունները մինչև վերջ էլ հանդես են եկել որպես թշնամիներ, որը լուրջ վնաս է հասցրել թե՛ Սյունիքին և թե՛ Վասպուրականին, երբ արևելքից Հայաստան ներխուժած նվաճող հորդաները առանձին-առանձին հալվածել են նրանց և ավերել Սյունիքն ու Վասպուրականը։

6 Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 213։

7 Նույն տեղում, էջ 220—221։

8 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 220։

9 Նույն տեղում, էջ 223—224։

10 Տե՛ս Կ. Կոստանյան, Վիմական տարեգիր, Պետերբուրգ, 1913, էջ 23։

Հիմնվելով Ստ. Տարոնացու մի անորոշ վկայության վրա, ինն հայտնում է, թե իբր Բագրատունի Գագիկ I-ը թշնամական հարաբերությունների մեջ է եղել Սյունյաց թագավորության հետ և պատերազմ մղելով վերջինիս դեմ՝ Սյունիքում գրավել է մի քանի գավառներ<sup>11</sup>։ Ստ. Տարոնացին հաղորդում է, թե Գագիկ I-ը «տիրեաց յովով բերդից և գաւառաց ի սահմանացն Վայոց ձորոյ և Խաչենոյ և Փառիսոսոյ՝ առաւել քան զեղրայր իւր...»<sup>12</sup>։ Թ. Հակոբյանը նշում է, որ Սյունյաց թագավորության շրջանում նրա կազմի մեջ չի մտել Գեղարքունիքը, բայց, հետևելով Հեոյին, հայտնում է, թե «ավելի ուշ շրջանին պատկանող վկայություններն արդեն հաստատ կերպով ասում են այն մասին, որ Վայոց ձորը (Հայոց ձոր), և ամենայն հավանականությամբ նաև նրա սահմանակից Ճահուկը գրավվեցին Գագիկ I-ի (989—1020 թթ.) կողմից»<sup>13</sup>։ Միաժամանակ նա հայտնում է, թե իբր XI դարի սկզբներից Սյունյաց թագավորության կազմի մեջ չի մտել նաև Ծղուկ գավառի մի մասը և Աղահնջք գավառը։ Իբր թե դրանք ևս Գագիկ I-ը գրավել ու միացրել է Բագրատունյաց թագավորությանը։ Այդ կարծիքը հաստատող նրա փաստարկումները համոզիչ չեն<sup>14</sup>։ Իրականում Բագրատունյաց և Սյունյաց թագավորությունների միջև պատերազմ չի եղել։ Այդ մասին մատենագրական տեղեկություններ գոյություն չունեն։ Իսկ բազմավաստակ Մ. Չամչյանը, հավանաբար մեզ անհայտ աղբյուրների հիման վրա, հայտնում է, թե Գագիկ I-ը կոիվներ է մղել Սյունիքի Վայոց ձոր գավառին սահմանակից արևելյան շրջաններում, գրավել մի քանի բերդեր ու հանձնել Սյունյաց թագավորությանը։

Իր աշխարհագրական դիրքով Սյունիքը միշտ էլ հանդիսացել է մի ամուր պատնեշ հարավ-արևելքից դեպի Հայաստան արշավող օտար նվաճողների դեմ, X—XII դարերում Սյունյաց թագավորությունը կարևոր դեր է խաղացել նաև կենտրոնական Հայաստանի վրա արշավող Ատրպատականի ու Գանձակի էմիրությունների դեմ մղվող պատերազմների ժամանակ։ Ահա, նրա այս չափազանց կարևոր դերի համար էլ Բագրատունյաց թագավոր, ականավոր պետական գործիչ Գագիկ I-ը բարեկամական հարաբերություններ է հաստատել Սյունյաց թագավորության հետ։ Իսկ Սյունյաց Վասակ թագավորը, ընդունելով Գագիկ I-ի գերիշխանությունը, ելնելով երկրի շահերից, սերտորեն կապվել է վերջինիս հետ։ Այդ կապն ամրապնդվել է նաև խնամիական կապերով՝ Գագիկ I-ի կինը, գործունյա թագուհի Կատրամիդեն եղել է Սյունյաց Վասակ թագավորի դուստրը<sup>15</sup>։ Վարդան պատմիչը հաղորդում է, թե իբր թագուհի Կատրամիդեն եղել է Սյունյաց Սահակ թագավորի դուստրը<sup>16</sup>, մինչդեռ Սյունիքում Սահակ անունով թագավոր չի եղել։

X դարի վերջերին ու XI դարի սկզբներին հարավ-արևելքից Սյունյաց ու Բագրատունյաց թագավորությունների համար լուրջ վտանգ էին ներկայացնում թուրքական հորդանքները, որոնք ձգտում էին առաջին հերթին նվաճողական կոիվներ մղել Արցախում գոյություն ունեցող հայկա՜ն մանր թագավորությունների դեմ, գրավել նրանց երկրները, ապա ներխուժել կենտրոնական Հայաստան։ Երբ Արցախում մահանում են Սենեքերիմ և Գրիգոր թագավորները, Գանձակի Փատուն էմիրը որոշում է գրավել նրանց տիրույթները։ Գանձակի էմիրության առաջխաղացումը վտանգի տակ պետք է դներ Բագրատունյաց և Սյունյաց թագավորությունների արևելյան սահմանները։ Հաշվի առնելով այդ լուրջ վտանգը, Գագիկ I-ը որոշում է նախահարձակ լինել ու գրավել Արցախի այդ մանր հայկական թագավորությունները և կանխել Գանձակի էմիրության առաջխաղացումը։

Հատուկ նախապատրաստությունից հետո, 1003 թ. Բագրատունյաց և Սյունյաց զորքերը Վայոց ձոր դավառով շարժվում են դեպի Արցախ, գրավում Խաչեն ու Փառիսոս գավառները և մի քանի այլ բերդեր։ Խաչենն ու Փառիսոսն անցնում են Բագրատունյաց թագավորությանը, իսկ սահմանակից մի քանի բերդեր՝ Սյունյաց թագավորությանը։ Միաժամանակ Գագիկ I-ը ընդմիշտ ճանաչում է Սյունյաց թագավորության գերիշխանությունը Ծար գավառում։ Այսպիսով, այդ հաղթական ուղիների հետևանքով ամրացվում են նաև Սյունիքի հյուսիս-արևելյան սահմանները։

<sup>11</sup> Տե՛ս Լ. և ո. Հայոց պատմություն, հատ. II, Երևան, 1947, էջ 625։

<sup>12</sup> Ստ. Տարոնացի, Պատմություն տիեզերական, էջ 247։

<sup>13</sup> Թ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորության տերիտորիան, «Երևանի պետական համալսարանի Գիտ. աշխատություններ», հատ. 47, Երևան, 1955, էջ 140։

<sup>14</sup> Տե՛ս նույն տեղում, էջ 145—146։

<sup>15</sup> Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Պատմություն տանն Սիսական, էջ 219։

<sup>16</sup> Տե՛ս Վ. Ռդան Բարձրբերդցի, Պատմություն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 123։

Հատկապես հյուսիսային Սյունիքի գավառատեր իշխանները ձգտում էին ամրապնդել իրենց դիրքերը Բագրատունյաց արքունիքում: Այդ մասին Ա. Հաստիվերտցին հաղորդում է հետևյալը. «Իսկ մի ոմն ի գլխաւոր ազատացն Հայոց Սարգիս անուն՝ եզ շուք անձինն թագաւորել ի վերայ տանն Շիրակայ և որք շուրջ զնովաւ գաւառք. զի զամենայն գանձս գտեալ ի տան թագաւորին Յովհաննիսի՝ յինքն ժողովեաց. վասն զի ի մահուան նորա նա էր հոգարարձու նմա»<sup>17</sup>: Գեղարքունյաց իշխան Վեստ Սարգիս Սյունին, բարձր դիրք գրավելով Բագրատունյաց արքունիքում, Գագիկ I-ի մահից հետո փորձում է մեկուսացնել Պահլավունյաց իշխաններին:

Ուշագրավ է այն, որ հայ պատմիչները Վեստ Սարգիս Սյունու մասին երբեմն հակասական տեղեկություններ են հաղորդում: Մատթեոս Ուռհայեցին որոշակիորեն ցույց է տալիս հայրենիքի նկատմամբ նրա կատարած դավաճանությունը: «Նւ զկնի մահուանն Յովհաննիսի այր ոմն յիշխանաց տանն Հայոց,—գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին,—որ էր այր նենգաւոր, անուն Ազատ Սարգիս հայկազն, ազգ առնէր Հոռոմոց և ի տուր տայր զաշխարհն Հայոց, և զգանձատունն առաջին թագաւորացն Հայոց յափշտակեաց և տարաւ յԱփխազք, բերդամուտ եղեալ. և աւանաբազումս էառ ընդ ձեռամբ իւրով և կամեցաւ թագաւորել ի վերայ Հայոց, զոր ոչ ընդունեցին զնա ազգն Բագրատունեաց, վասն զի հայկազն էր»<sup>18</sup>: Նույն պատմիչը անդրադառնալով Վեստ Սարգիս Սյունու դավաճանության կոնկրետ փաստերին, հաղորդում է, թե «Յայսմ ժամանակիս սկսաւ անօրէնն Սարգիս յառաջ բերել զլար նենգութիւնն իւր և ազգ արարեալ Մոնոմախին և ասէր, եթէ «Կոչես առ քեզ զԳագիկ ի Կոստանդնուպօլիս սիրոյ պատճառանօք և յայնժամ խարէութեամբ առցես ի նմանէ զքաղաքն Անի»<sup>19</sup>: Ապա Վեստ Սարգիս Սյունին դավադրաբար քաջալերում ու ստիպում է Գագիկ II-ին ներկայանալ բյուզանդական կայսրին<sup>20</sup>:

Իսկ Գագիկ II-ի գահակալության հաստատումից հետո, ինչպես հաղորդում է Արիստակես Հաստիվերտցին, Վեստ Սարգիս Սյունին խռովութեամբ փորձում է հափշտակել Բագրատունյաց արքայական գանձերը, բայց հաջողություն չի ունենում<sup>21</sup>:

Տարօրինակ է այն, որ XII դարի պատմիչ Սամվել Անեցին Վեստ Սարգիս Սյունու շինարարական գործունեության մասին խոսում է գովեստով, դրելով հետևյալը.

«Մեծապատիւ վեստն Սարգիս՝ զկնի բազում շինուածոց բերդից և եկեղեցեաց՝ զհրաշալի վանս զխժկօնս շինեաց. պայծառ պսակաւ զարդարեալ զսուրբ քաւարանն որ ճանաչի անունս սուրբ Սարգիս: Նաև զԾառաբար վանքն՝ բերդ արարեալ պարսպեալ հաստահողոյս կրով՝ բրգունս ձուլածոյս: Յորում և ընդ սրբոյ խորանարդ տաճարին կանգնելոյ յանունս սուրբ Գէորգայ՝ շինէ նրկուս այլ յարակիցս զմբեթաւորս՝ զսուրբ Յովհաննէս և զսուրբ Սեբեոս»<sup>22</sup>: Իսկ Մխիթար Այրիվանեցին, հաղորդելով Վեստ Սարգիս Սյունու շինարարական գործունեության մասին, նրան անվանում է «վեստ Սարգիս շինող բերդից և վանորէից»<sup>23</sup>:

Հասկանալի է, որ թե՛ Սամվել Անեցին և թե՛ Մխիթար Այրիվանեցին անտեսել են Վեստ Սարգիս Սյունու դավաճանական քաղաքականության աղետարեւոր հետևանքները հայ ժողովրդի համար և նրան գովերգել են եկեղեցաշինարարության համար:

Արու ժառանգ շունենալով, Վասակ թագավորը թագաժառանգ է վերցրել իր փեսա Աշոտ իշխանաց-իշխանի որդիներ Սմբատին ու Գրիգորին, որոնք հաջորդաբար թագավորել են Սյունիքում: Իշխանաց-իշխան Աշոտի տիրույթը եղել է Ծղուկ գավառը: Թագաժառանգության ժամանակ՝ 1017 թ. Սմբատը Ծղուկ գավառի Սիսիան գյուղի եկեղեցում թողել է մի արձանագրություն, որտեղ նշում է, թե ինքը Սյունյաց իշխանաց-իշխան Աշոտի որդին է<sup>24</sup>:

Սմբատը դաշինք է կնքել Լոռիի Կյուրիկյան թագավորության հետ: Երբ 1040 թ. Կյուրիկյան թագավոր Դավիթ Անհողինը կոխել է մղում Գանձակի էմիրության դեմ, Սյունյաց Սմբատ թագավորը նրան օգնության է ուղարկում մի զորագունդ:

Սմբատից հետո Սյունիքի թագավորական գահին բազմում է նրա եղբայր Գրիգորը (1044—1084): Գրիգորն էլ ավելի է ամրապնդում դաշինքը Լոռիի Կյուրիկյան թագավորության հետ: Երբ 1046 թ. Կյուրիկյան թագավորության սահմաններն է ներխուժում Դվինի Արուստար էմիրի

17 Արիստակես Հաստիվերտցի, Պատմութիւն, Վենետիկ, 1844, էջ 37:

18 Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 84:

19 Նույն տեղում, էջ 93:

20 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94:

21 Արիստակես Հաստիվերտցի, Պատմութիւն, էջ 37—38:

22 Սամվել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 106:

23 Տե՛ս Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 58:

24 Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 214:

բանակը, իր դաշնակցին օգնելու նպատակով, Գրիգորը Լոռիի թագավոր Դավիթ Անհողինին է ուղարկում 2000 հոգուց կազմված մի զորագունդ, որը, Լոռիի զորադնդերին միացած, ակտիվորեն մասնակցում է մարտերին։ Այդ կռիվներն ավարտվում են Արուսվար էմիրի զորքերի սլարտությամբ։

Աղվանից և Սյունյաց թագավորությունների ամենավտանգավոր թշնամին հանդիսանում էր Գանձակի հզորացող սելջուկյան էմիրությունը։ Վերջինիս դեմ Աղվանից և Սյունյաց թագավորությունների միջև կնքվում է դաշինք։ Այդ դաշինքը, ինչպես հաղորդում է Ստ. Օրբելյանը, դարձյալ ամրապնդվում է նոր խնամիական կապերով<sup>25</sup>։

Հայաստանում Սյունյաց թագավորության քաղաքական գերը զգալի չափով մեծանում է հատկապես Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո։ Այնուամենայնիվ Սյունյաց թագավորությունն այնպիսի հզորություն չի ունենում, որ ձգտեր Հայաստանում վերականգնել միասնական հայկական թագավորությունը։

Մատթեոս Ուռհայեցին իր «Ժամանակագրության» մեջ Սյունյաց թագավորության մասին հաղորդում է միայն հետևյալը. «էին և այլ թագավորք Հայոց ի Դարբանդ աշխարհին, որ ասի Կապանք, սահմանակից Օղաց և Աղուանից, որք էին թագավորք անարատք և սրբակրօնք, որք յիշատակին ի սուրբ պատարագն ընդ այլ աստուածասէր սուրբ թագավորքն, որք էին անուանք այսոքիկ՝ Վաջագան, և Գոշակտակն՝ նորին որդին, Փիլիպէ որդի Գոշակտակին, Սեւադա որդին Փիլիպէի, Սենեքարիմ որդի Սեւադայի, Գրիգոր որդի Սենեքարիմայ, որ դեռ ևս կենդանի էր մինչև գրէաք զայս մատենագրութիւնս մեր»<sup>26</sup>։ Այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ Մատթեոս Ուռհայեցին աղոտ պատկերացում է ունեցել Սյունյաց թագավորության պատմության մասին։ Նշենք նաև այն, որ Սյունիքում «Վաջագան» և «Գոշակտակ» անուններով թագավորներ չեն եղել։ Նրա վկայությունից պարզվում է, որ այդ ժամանակ, քանի որ Հայաստանում մնացել էր միայն Սյունյաց թագավորությունը, հայոց բոլոր եկեղեցիներում ծիսակատարությունների ժամանակ հայերի զորավոր տերեր են հիշել Սյունյաց թագավորներին։

Մինչև սելջուկ-թուրքերի առաջին խոշոր արշավանքը Հայաստան, ինչպես հաղորդում է Ստ. Օրբելյանը, 1046 թ. Ատրպատականի կողմից՝ Արդարիլից ու Թալիշից թուրքական մի ավազակային զորագունդ ավարառուական նպատակով հանկարծակի ներխուժում է Սյունիք, հասնում Տաթև, սրի քաշում Տաթևի վանքի միաբաններին, հիմնովին թալանում գանձերով հարուստ Տաթևի վանքը և հրկիզում. փորձում են խորտակել վանքի բակում կառուցված խորհրդավոր շարժական սյունը, ավերում են ու հրկիզում նաև վանքի հարակից շենքերը, արհեստանոցները։ Այդ ժամանակ Հովհաննես մետրոպոլիտը Տաթևում չի եղել։ Հետագայում նա Սյունյաց Սմբատ թագավորի ու «գավառակալք» իշխանների օգնությամբ վերականգնում է Տաթևի վանքը և նորմալ հունի մեջ դնում Սյունյաց հոգևոր թեմի գործերը։

Սելջուկ-թուրքերի արշավանքներից համեմատաբար քիչ է տուժել Սյունիքը։ Իրենց առաջին երեք արշավանքների ժամանակ սելջուկ-թուրքերը բուն Սյունիք չմտան։ Այդ բացատրվում է որոշ չափով Սյունյաց թագավորության ռազմական հզորությամբ։ Սյունյաց Գրիգոր թագավորն իր շուրջն է համախմբում բոլոր գավառատեր իշխաններին ու պատրաստվում դիմադրելու սելջուկ-թուրքերին։

Երբ Ալփասլանը գերազանց ուժերով անցնում է նոր արշավանքի, Սյունյաց Գրիգոր թագավորը, ճիշտ գնահատելով ստեղծված դրությունը, դիմում է հաջող դիվանագիտության։ Լավ գիտակցելով, որ թշնամու գերազանց ուժերին հնարավոր չէ դիմադրել, հաշտության բանակցության համար նա դիմում է Ալփասլանին։ Կողմերի բանակցությունները վերջանում են նրանով, որ Գրիգորը ճանաչում է սելջուկյան սուլթանության ձևական գերիշխանությունը, իսկ Ալփասլանը խոստանում է չմիջամտել Սյունյաց թագավորության ներքին գործերին։ Չնայած դրան, այնուամենայնիվ, սելջուկ-թուրքերը Սյունիքի դաշտային գավառներում ևս հայ իշխանների մի մասից խլել են նրանց տիրույթները։ Վաղեմ ժամանակի էր բարձրացել և զօրացել տէրութիւնն Տաճկաց, — հաղորդում է Ստ. Օրբելյանը, — և ամենայն աշխարհ ի ներքոյ հարկի նոցա նուաճելու կայր. վասն որոյ և յուրով զաւառս շորթեալ հանին ի Սիսական աշխարհէս ի ձեռաց բնիկ տերանցն»<sup>27</sup>։ Բայց հետագայում Սյունյաց Սենեքարիմ թագավորը, ինչպես հաղորդում է.

25 Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 233։

26 Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 231։

27 Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 234։

Ստ. Օրբելյանը, գիմում է սելջուկյան սուլթան Մելիքշահին ու սելջուկներից ետ ստանում մի քանի գավառներ<sup>28</sup>:

XI դարի 2-րդ կեսին Սյունիքում որոշ չափով զարգանում է տնտեսությունը, ծավալվում է չինարարությունը: Սյունիքի հարավ-արևելյան սահմանի պաշտպանության համար կառուցվում է Զևու բերգը, որը ռադմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակություն է ունեցել ոչ միայն Սյունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում, այլ նաև XVIII դարում, հատկապես Դավիթ-Բեկի գլխավորած ազատագրական պատերազմի ժամանակ: Կառուցվում են մի քանի հոյակապ եկեղեցիներ, ինչպես, օրինակ, Սյունյաց թագուհու նախաձեռնությամբ 1086 թ. կառուցված Վահանավանքը՝ Բաղբում<sup>29</sup>: Սյունյաց հոգևոր թեմի թեմակալ Դրիգոր Նպիսկոպոսը (1058—1115) բարձրացնում է Տաթևի վանքի պարիսպները, նրան բերդի տեսք տալիս:

Այս շրջանում Սյունյաց հոգևոր թեմը, Սյունյաց թագավորության հովանավորությամբ, փորձում է շենթարկվել Ամենայն հայոց կաթողիկոսությանը և ձեռք բերել բացարձակ ինքնուրույնություն: Սյունյաց հոգևոր թեմի դերն այնքան մեծ է եղել, որ նա գործարար կապերի մեջ է մտել նաև Կիլիկիայի հայկական պետության հետ: Այդ ժամանակ Ամենայն հայոց կաթողիկոս չէին կարող ձեռնադրել առանց Հայաստանի շորս խոշոր հոգևոր թեմերի համաձայնության, որոնցից մեկը եղել է Սյունյաց հոգևոր թեմը:

Արու ժառանգ չունենալով, Սյունյաց Դրիգոր թագավորը թագաժառանգ է վերցրել իր աներորդի՝ Աղվանից իշխանագուն Սենեքերիմին: Սենեքերիմը թագավորել է 1084—1103 թթ.: Քանի որ նա եղել է Աղվանից իշխանագուն, դրա հիման վրա ոմանք կարծում են, թե Սյունյաց թագավորությունը ունեցել է երկու դինաստիա, տեղական՝ Սյունյաց նախարարական տոհմի և օտար՝ Աղվանից Սենեքերիմյան: Նման դինաստիական բաժանումը ձևական է, որովհետև Սյունյաց բոլոր թագավորներն էլ արյունակցական կապերով կապված են եղել Սյունյաց նախարարական տոհմի հետ:

Ստ. Օրբելյանը Սյունյաց Սենեքերիմ թագավորին անվանում է «առույզ, հանճարեղ և իմաստուն»<sup>30</sup> այր, գրելով, թե «...յոյժ երևելի փառք թագաւորեաց ի տան Բաղաց, ընդարձակեաց զամենայն սահմանս տէրութեան իւրոյ, և բազում ամօք վարեաց զթագաւորութիւնն քաղցր և խաղաղական կենօք...»<sup>31</sup>:

Սելջուկ-թուրքերի գերիշխանությունը Սյունիքում եղել է ձևական նաև Մելիքշահի (1072—1092) գահակալության ժամանակ: Սենեքերիմը, գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո, գնում է Մելիքշահի նստավայրը, ընդունում նրա գերիշխանությունը, Սյունիքի ներքին ինքնուրույնությունը պահպանելու պայմանով, և, ինչպես տեսանք, սելջուկ-թուրքերից ետ ստանում Սյունիքից զավթված մի քանի գավառամասեր: Սենեքերիմը միայն որոշ գումարի հարկ է տալիս Ատրպատականի, Աղվանքի և Հայաստանի միացյալ սելջուկյան կուսակալ Իսմայիլ-իբն-Ակութին: Այդ կուսակալության կենտրոնը եղել է Գանձակը: Իր գահակալության ընթացքում Սենեքերիմը եռանդուն կերպով ամրացնում է Կապանը: Օգտվելով սելջուկյան սուլթանության ներքին պայքարից, Սյունյաց Սենեքերիմ թագավորը վերջնականապես ամրանում է Մար, Վայկունիք ու Վերին Խաչեն գավառներում և ձգտում իր իշխանությունը հաստատել Արցախում և իրրև հայրենական ժառանգություն, նա գրավում է Արցախի մի մասը:

Հ. Մանանդյանը նշում է, թե «Սելջուկյան աշխարհակալ պետության քայքայման պատճառով հետզհետե ուշքի եկան նաև բուն Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանները (Սյունիքը), որոնք համեմատաբար քիչ էին տուժել սելջուկյան հարձակումներից»<sup>32</sup>:

XI դարի վերջերին Գանձակի սելջուկյան կուսակալությունը ևս, սուլթանությունից անկախանալով, ձգտում է նոր նվաճումներ կատարել ի հաշիվ հարևանների: Գանձակի սելջուկյան էմիր Փատլունը անխոնջ կերպով նախապատրաստվում է էմիրության սահմաններն ընդարձակել արևմուտքում: Նրան այդ բանում խոչընդոտ էր հանդիսանում Սյունյաց թագավորությունը: Այդ պատճառով էլ Փատլունը առաջին հերթին պատերազմ է սկսում Սյունյաց թագավորության դեմ: Սելջուկյան զորքերը 1094 թ. մտնում են Բաղաց աշխարհ և պաշարում Կապանը: Կապանի պաշտպանությունը գլխավորում է Սենեքերիմը: Իսկ Բաղբի բնակչությունը անտառապատ լեռ-

28 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 234:

29 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 176, տե՛ս նաև Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 296:

30 Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 233:

31 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 234:

32 Հ. Մանանդյան, Հայաստանի պատմությունը թուրք-թաթարական արշավանքների շրջանում, Սրեան, 1922, էջ 47:

ներում թիկունքից իր հերթին հարվածում է թշնամուն։ Բշնամին թողնում է Կապանի պաշարումն ու գիմում նահանջի։ Ապա Փատլունը ճարպկորեն օգտագործում է հայկական ֆեոդալական տոհմերի միջև հղած հակասությունները։ Նա Սյունյաց թագավորության դեմ է հանում Պաշլավունի իշխաններին։ Գրիգոր Մագիստրոսի որդի Վասակ Պաշլավունին դառնում է Փատլունի կամակատարը։ Վերջինս որոշում է Վասակ Պաշլավունու դավադրությամբ ասպարեզից վերացնել Սյունյաց թագավոր Սենեքերիմին։ Հաշտության անվան տակ նա մի զորագնդով Սենեքերիմի մոտ է ուղարկում Վասակ Պաշլավունուն։ Տեղի ունեցած «բանակցության» ժամանակ տմարդի Վասակ Պաշլավունին սպանում է Սենեքերիմին։ Որոշ աղբյուրներ հաղորդում են, թե իրր այդ դավադրությունը չկազմակերպելու դեպքում Փատլունը սպառնացել է զլխատել Վասակ Պաշլավունուն։ Բե՛ս՝ Վարդան պատմիչը և թե՛ Մխիթար Այրիվանեցին այս հղեղնագործությունը նկարագրում են նույն ձևով, բայց Վարդան պատմիչի մոտ վրիպակ ուլտք է համարել այն, երբ Սենեքերիմի սպանությունը դնում է 1074 կամ 1094 թթ33, Լրականում Սենեքերիմի սպանությունը տեղի է ունեցել 1103 թ.։ Հայտնի է, որ նա Սյունյաց դահը գրավել է 1084 թ., իսկ Ստ. Օրբելյանը հաղորդում է, թե նա «բազում ամօք վարեաց զթագաւորութիւնս»34։

Ոմանք կարծում են, թե Սենեքերիմի սպանությունը կազմակերպել է Շիրակի իշխան Գրիգոր Ապիրատը, որ ճիշտ համարել չի կարելի։ Այդ տեսակետի կողմնակիցները հիմնվում են Ստ. Օրբելյանի հետևյալ վկայության վրա. «Սակս որոյ խանդացեալ անիծեալ Իսմայլականացն ընդ գեղեցիկ և ամուր թագաւորութիւնս Բաղաց, զոր խոշ մեծ համարէին ինքեանց, ելեալ ամիրայն Պարտաւայ և Ռանայ և Գանձակայ՝ բազում զօրօք զայն ի պատերազմ ընդ Սենեքերիմայ, ընդ որում էր Շիրակայ իշխանն Գրիգոր Ապիրատեան։ Իմացեալ զայն Սենեքերիմայ՝ ամրացոյց զամենայն աշխարհն յանառիկ ամուրս. և եկեալ ապա անիծեալ ամիրային և տեսեալ, զի անհնարին էր ի մարդկանէ՝ յուղարկէ զԳրիգոր իշխանն Անեցի, որ պատճառաւ ինչ կայր առ նմա—առ Սենեքերիմ արքայն և ասէ. «Երդամք հաւանեցո զնա զալ առ իս և առնեմք ընդ միմեանս սէր և մեծամեծ պարգևօք արձակեմ զնա. ապա թէ ոչ հաւանեցուցանես՝ և զքոյդ զուիս աստէն հատանեմ»։ Գնացեալ ապա Գրիգորին այն զչար ճանապարհն և մտեալ առ Սենեքերիմ՝ մեծամեծ երդմամբ հաւանեցուցանէ զնա զալ առ ամիրայն. որք և եկինն ի միասին։ Իսկ տեսեալ զնա շարաթոյն գազանին՝ ստեաց ուխտին, և յարձակեալ մոմոանօք ի վերայ՝ եսպան զթագաւորն. և ինքն անց զնաց յաշխարհն իւր»35։ Այստեղ Ստ. Օրբելյանը, կատարված անցքերը մանրամասնությամբ նկարագրելով, թյուրիմացաբար, Սենեքերիմի սպանությունը, Վասակ Պաշլավունու փոխարեն, վերագրում է Գրիգոր Ապիրատին։ Գուցե Գանձակի էմիրության զորքերի հետ Սյունյաց թագավորության դեմ մղվող պատերազմին մասնակցել է նաև ոմն Գրիգոր Ապիրատ հայ իշխան։ Բայց ավելի հավանական է, որ Վասակ Պաշլավունուն, հոր անունով, կոչել են նաև Գրիգոր և նա կարող էր կալվածքներ ունենալ նաև Շիրակում ու ապրել մնիում, որի համար էլ նրան անվանել են նաև իշխան Շիրակի և Անեցի։

Սենեքերիմին հաջորդում է նրա ավագ որդի Գրիգորը (1103—1166)։ Վերջինիս գահակալության սկիզբը անորոշ է, Ղ. Ալիշանը համարում է XII դարի առաջին տասնամյակը և նրա գահակալության սկիզբը դնում է «11...» թ.։ Քանի որ Սենեքերիմի սպանությունը եղել է 1103 թ., Ղ. Ալիշանի՝ «11...»-ին ավելացնում ենք «03» և ստացվում է 1103 թվականը։

33 Տե՛ս Վարդան Բարձրբերդցի, Պատմութիւն տիեզերական, էջ 137։

34 Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 234։

35 Ստ. Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 234—235։